

IDA. Baskı

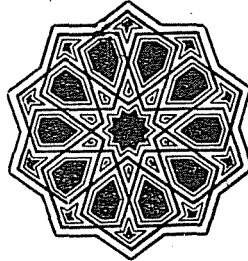
Yıl : 1969

Cilt : XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

'ALİ İBN ABİ TALHA'NIN TEFSİR SAHİFESİ

Doç. Dr. İSMAIL CERRAHOĞLU

Kur'ânı Kerimin Tefsiri ilmi, islâmın zuhuru ile başlamış, bizzat Kur'ânın kendisi, kendinin tefsir edilmesini istemişti. Rivayetle başlamış olan tefsir ilmi, tedvin edilinceye kadar böylece devam etmişti. Bu bakımdan ilk asırlarda bu ilmi, hadis ilminin bir kolu olarak görmekteyiz. Bidayette ise hadis ilmi bütün dini maârife şâmil idi. Eğer tefsir ilmi sadece rivayete dayanıp kalmış olsaydı, onu hadis ilminin bir cüz'ü olarak düşünebilirdik. Halbuki rivayet tefsirinin yanında dirayet tefsiri de gelişmeye başlamış, hicri ikinci asırdan itibaren, hadis ilminden müstakil olarak, tefsirlerin meydana geldiğini görmekteyiz. Mesela, 'Ali b. Abî Talha, Süfyan et-Tavrî, Süfyan b. 'Uyayna, 'Abdu'r-Razzâk b. Hammâm, Yahyâ b. Sallâm gibi zevatın tefsirleri gibi.

Yine biliyoruz ki, Kur'ânı Kerimin tefsiri ilmi, gerek cemiyetin ve gerekse müfessirinin durumuna göre değişiklik göstermiş ve ilk günlerden itibaren içinden çıkılmaz bir karışıklık arzetye başlamıştı. İslâm Devletinin sınırları arap yarımadasını aşmış, kendi bünyesine yeni ülkelerle beraber, ayrı ayrı kültür ve dine sâlik cemiyetleri de katmaya başlamıştı. Zuhûr etmiş olan fikrî, siyasî ve dinî cemiyetler devamlarını sağlayabilmek için Kur'âna dayanmak mecburiyetini hissetmişlerdi. Bunların hepsi de kendi fikirlerinin doğruluğunu iddia etmekte idiler. Hele ilk asırdan itibaren zuhûr etmeye başlayan fırkalar, kendi fikirlerinin asıl olduğu noktasından hareket ederek, onları teyid edecek mahiyette Kur'ândan deliller aramaya başlamışlardı. Ekseriya onları teyid eden naslar bulunamıyor, bazı âyetler zorlanmak suretiyle tevil edilmeye çalışılıyordu. Bu arada pek çok haberlerin de uydurulması icâb ediyordu. Bunlara isrâiliyât dediğimiz haberler de ilâve edilirse, tefsir ilmindeki karışık durum kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Böyle bir durum karşısında, bazı ciddi ilim adamlarının tefsire karşı olan itimadı sarılmıştı. Mesela, İmâm aş-Şâfi'î (Ö. 204/819) "İbn Abbâs'dan bize tefsire

dâir yüz kadar hadisten başka bir şey gelmemiştir¹” derken, Aḥmad b. Ḥanbal (164-241/780-855) de “Tefsir, Melâhim ve Megâzî gibi üç şeyin aslı yoktur²” demişti. Meşhûr “mûsnedinde” tefsire dâir binlerle haber toplayan ve Mısır’daki ‘Ali b. Abî Ṭalḥa nüshasını medheden bu zât, acaba neden dolayı tefsire itimat etmemiş ve yukarıda zikrettiğimiz sözü söylemiştir. Kanaatımızca, Aḥmad b. Ḥanbal’ın bu sözünde, zihinler için ikâz ve tenbih vardır. Tefsire dâir olan haberlerin sahih olmayanları, sahihlerine nisbetle çok olduğuna işaret etmek istemiştir. Yoksa onun maksadı sahih tefsir rivayetlerini nefyetmek değildir. Bu zâtın devrinde fırka fikirleri ve isrâiliyâtla dolu olan tefsirler o kadar çoğalmıştı ki, böyle bir sözü söylemek mecburiyeti hâsil olduğu anlaşılmaktadır.

Tefsir rivayetlerinin en eskisi ve en meşhuru, İbn ‘Abbâs’ınkilerdir. Ondan pek çok kimseler çeşitli tarîklerle tefsiri rivayet etmişlerse de, onlardan bir sahife halinde bize kadar ulaşan ‘Ali b. Abî Ṭalḥa’nınkidir. Tefsir tarihinde mühim bir yer işgal eden bu eser, maalesef bu gün tam bir sahife halinde elimizde mevcut değildir. Aḥmad b. Ḥanbal, Mısırda var olduğunu söylediği bu eser hakkında “Mısırda tefsire âit bir sahife vardır. Bu sahifeyi ‘Ali b. Abî Ṭalḥa rivayet etmiştir. Bir kimse bu sahife için Mısıra seyahat etse, seyahatı boşa gitmiş sayılmaz³”. Başka bir rivayette de “Mısırda Mu‘aviya b. Şâlih’den rivâyet edilen kitâbu’t-te’vil mevcuttur. Bir kimse Mısıra giderek bu kitabı yazıp geri dönse, o kimsenin seyahatı benim nazarımda bâtil sayılmaz⁴” demektedir.

Hakikaten İbn ‘Abbâs’tan bir tek isnad zinciriyle üçüncü asra kadar gelen ve râvisine izafeten ‘Ali b. Abî Ṭalḥa’nın sahifesi olarak tanınan bu tefsire, bu gün mâlik değiliz. Gayemiz, Kur’ânı Kerim tefsirinin temel taşlarından biri olan bu eseri, girmiş olduğu, et-Ṭabarî (Ö. 310/922), İbn ‘Abî Ḥâtim (Ö. 327/939) ve İbnü’l-Mundîr (Ö. 318/930) in tefsirleriyle, al-Buḥârî (Ö. 256/870)nin al-Câmiu’s-Şâlih’inden tarayıp çıkarmak ve mukayeseler yapmak suretiyle yeniden inşa etmek idi. İbn ‘Abî Ḥâtim ve İbnü’l-Mundîr’in tefsirlerinin tam olarak bulunmaması sebebiyle, yeni bir inşaya gitmek mümkün olamamıştır. Ancak okuyuculara bir örnek verebilmek için Âli ‘İmrân sûresini ele almayı uygun gördük. Çünkü bu sûreyi, at-Ṭabarî

1 As-Suyûtî, al-Itkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân, Kâhira (Matbaatun Hicâziyyun) II. 189; ez-Zarḳânî, Menâhilu’l-İrfân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân, Mıṣr 1372, I. 485

2 Aḥmad Amîn, Facru’l-İslâm, Mıṣr 1374/1955, s. 199.

3 Al-Itkân, II. 188.

4 Abû Ca’far an-Naḥḥâs, an-Nâsiḥ va’l-Mansûḥ fi’l-Kur’âni’l-Karîm, Mıṣr 1338, s. 15.

ve İbn Abî Hâtim tefsirlerinde karşılaştırmak imkanına sâhip olduk. Bu hususta daha tafsilath bilgi, sonradan verilecektir. Zikrettiğimiz bu sahife ve onu nakledenler hakkında, Muḥammad Fuâd Abdu'l-Bâkî'nin neşrettiği "Mu'camu Garîbi'l-Ḳur'ân, Mustahracan min Şaḫîhi'l-Buḫârî" adlı eserde, Dr. Muḥammad Kâmil Ḥusayn tarafından epeyce bilgi verilmiş ise de, biz ona bazı ilaveler yapmayı da uygun gördük. Bu sahifenin mahiyetini iyi anlayabilmemiz için, evvela bunu rivayet eden şahsiyetleri iyi tanımamız icâb eder. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu sahife, İbn 'Abbâs, 'Ali b. Abî Ṭalḫa-Mu'aviya b. Şâlih-'Abdullah b. Şâlih isnâdiyle yani tek bir isnâd zinciriyle gelmektedir. Şimdi biraz bu şahsiyetler üzerinde duralım. Yalnız İbn 'Abbâs meşhur ve ma'ruf olduğu için onun üzerinde durulmayacaktır.

1) 'Ali b. Abî Ṭalḫa: İsmine izafeten sahifenin sâhibi olarak zikredilen bu şahıs, 'Ali b. Abî Ṭalḫa, Sâlim b. al-Muḫâriḳ al-Hâşimî'dir. Künyesi Abû l-Ḥâsen'dir². Ash Cezirelidir. Ḥıms'a gelip yerleşmiş ve ömrü boyunca orada kalmıştır. Hayatı ve muhiti hakkında fazla bir bilgiye sâhip değiliz. Bazı tarihçiler ve muhaddisler onun İbn 'Abbâs'dan doğrudan doğruya naklettiğini söylerken³, bazıları da onun, İbn 'Abbâs'ı görmesi mümkün olmadığını, onun tefsiri İbn 'Abbâs'dan bir vasita ile almış olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Bundan sonra, İbn 'Abbâs'la, 'Ali b. Abî Ṭalḫa arasında vasita olan şahsın kim olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Abû Ca'far an-Nahḫâs⁴, bu zâtın Mucâhid ve 'Ikrimе olduğunu söylerken, as-Suyûtî, aradaki bu vâsita bazen mucâhid, bazende Sa'id b. Cubayr'dir der⁵. Al-Ḥazrecî, Mucâhid ve al-Ḳâsım'dır derken⁶, eḏ-Dahabî ise bu vasitanın yalnızca Mucâhid olduğunu söyler⁷. İbn Hâcar ise Mucâhidten başka şahısları da ilave eder⁸. Şunu da ilave edelim ki, 'Ali b. Abî Ṭalḫa'nın tefsiri, İbn 'Abbâs'dan doğrudan doğruya alması görüşüyle, bir vasita ile almış olduğu görüşünü kat'î bir delille açıklar.

1 Bu eser 1950 senesinde "Mesâilü Nâfi' b. al-Azrak" ile birlikte Mısırda basılmıştır.

2 Bu zâtın Abû Ṭalḫa diye künyelendiği rivayeti de mevcuttur. Bkz. Aḏ-Dahabî, Târîḫü'l-İslâm va Ṭabaḳâti'l-Maşâhir va'l-A'lâm, Maktabatü'l-Ḳudsî neşri, VI. 103.

3 İbn Sa'd, Kitâbu Ṭabaḳâti'l-Kabîr, Leiden 1904-1940, VII. 164; al-Ḥazracî, Ḥulâsatu Teḏhibi'l-Kamâl, s. 232 (mürsel olarak naklettiğini söyler), Aḫmad b. Ḥanbal'de 'Ali b. Abî Ṭalḫa, İbn 'Abbâs'ı görmediği halde, doğrudan doğruya ondan nakletmiştir der (bkz. Târîḫü'l-İslâm, VI. 103).

4 An-Nâsiḫ va'l-Mansûḫ, s. 15.

5 Al-Itḳân, II. 188.

6 Ḥulâsatu Teḏhibi'l-Kamâl, Mısır 1322, s. 232.

7 Aḏ-Dahabî, Mizânu'l-'itidâl, Mısır 1382/1963, III. 134.

8 İbn Hâcar, Tahḏibu't-Tahḏib, Ḥaydarâbâd, VII. 339.

maya muvaffak olamıyoruz. Bu hususta 'Ali b. Abî Talha'dan rivayet edenler de bir açıklamada bulunmamışlardır. Kanaatımca bu hususu en iyi izah eden ed-Dahabî olmuştur. Ona göre¹, 'Ali b. Abî Talha, İbn 'Abbās'tan tefsiri Mucâhid vasıtasıyla almıştır. Fakat nedense İbn Abî Talha, Mucâhid'in ismini zikretmemiş, şeyhini atlayarak (mürsel olarak) İbn 'Abbās'ı zikretmesi, kendisine hücum edilmesine sebep olmuşsa da, Abū Ca'far en-Nahhās, 'Ali b. Abî Talha'yı müdafaa sadedinde "O, İbn 'Abbās'dan işitmedi, o, tefsiri Mucâhid ve 'Ikrima'den aldı. Bu söz ona ta'n etmeyi icâb ettirmez. Zira nakletmiş olduğu iki şahısta tika'dandır²" demektedir.

'Ali b. Abî Talha'dan, al-Ḥakam b. 'Utayba, Dâvud b. Abî 'Amr, 'Abdullah b. sâlim, al-Ḥasan b. Sâlih, Tavr b. Yazîd, Budeyl b. Meysere, 'Utba b. Tamîm, ve Mu'aviya b. Şâlih gibi zevât rivayet etmişlerdir. el-Carḥ ve't-Ta'dil'ciler, hakkında çeşitli sözler söylemişlerdir. Aḥmad b. Ḥanbal "onda münker şeyler vardır" derken, Abū Dâvud'da "İnşallah hadisi doğrudur, fakat onun kötü bir görüşü vardır o da kılıçtır³" yani, kılıcı siyasette imha hareketi olarak kullanmada muvafık görüyordu, diye söz eder. Abū Zur'a ad-Dimaşki'den rivayet edilen bir habere göre, 'Ali b. Abî Talha, harbde esir alınan kadın ve çocukların dahi katledilmesine cevaz verir⁴. Duḥaym'de "Ali b. Abî Talha, tefsiri İbn 'Abbās'tan işitmemiştir" der⁵. Ya'küb b. Süfyân, onun hakkında "da'ifu'l-hadi'tir ve münkerdir⁶" demekte, an-Nasâi ise "beis olmadı"⁷, İbn Hibbân'da ondan "Tikâtn'da" bahsetmektedir⁸. Aḥmad b. Ḥanbal, 'Ali b. Abî Talha isminde iki şahsın bulunduğunu zikrederek, Mu'aviya b. Şâlih, Abî Fuḍâla ve Dâvud b. Abî Hind'in rivayet ettikleri 'Ali b. Abî Talha Şamlidir. Süfyân at-Tavrî, Ḥasan b. Şâlih'in rivayet ettikleri ve Haccâc al-A'var'ın gördüğü 'Ali b. Abî Talha ise Kûfelidir, demektedir⁹. İbn Ḥacar, bu rivayeti naklederse de, bu iki şahsın, aynı şahs olmasının daha doğru olacağını zikreder¹⁰. Her ne kadar Süfyân at-Tavrînin ondan rivayet ettiği söyleniyorsa da, yakın zamanda Hindistanda neşredi-

1 Mizânu'l-İ'tidâl. III. 134.

2 An-Nâsih va'l-Mansûh, s. 15.

3 Mizânu'l-İ'tidâl, III. 134; Tarihü'l-İslâm, VI. 103; Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

4 Mizânu'l-İ'tidâl, III. 134; Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

5 Aynı yer.

6 Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

7 Aynı yer

8 Aynı yer.

9 Aḥmad b. Ḥanbal. Kitâbu'l-'İlal va Ma'rifati'r-Ricâl, Ankara 1963, I. 94; İbn Abî Ḥatîm, Kitâbu'l-Carḥ va't-Ta'dil, Ḥaydarâbâd 1371/1952, III. 191; Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

10 Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

len Süfyân at-Tavrî'nin tefsirinde yaptığım araştırmada, 'Ali b. Abî Talha'nın ismine rastlayamadım. Al-'Acalî, onu tevsik etmiştir. Al-Buhârî, onun tefsirinden Mu'aviya b. Şâlih vasıtasıyla ve İbn Abî Talha'nın ismini zikretmeksizin bol miktarda almıştır. Muslim, Şahîh'inde 'Ali b. Abî Talha'dan azlin hükmü hakkındaki şu haberden başkasını nakletmemiştir. 'Ali b. Abî Talha, Abû'l-Vaddâk'tan, o da Abû Sa'id el-Hudrî'den şöyle işittiğini haber verdi. "Allahın Rasulüne azl'den soruldu. Bunun üzerine Rasulullah: Her sudan çocuk hasil olmaz Allah bir şeyi yaratmayı murat edince, onu hiç bir şey men edemez, buyurdu¹".

Yukarıda zikrettiğimiz haberlerden anlaşıldığına, göre, Onun. gerek müreşel haber nakledişinden gerekse şîâyâ temâyül ve kılıcı muvafık görmüş olmasından dolayı onu tika görmek istememişlerdir. Şu hususu da belirtelim ki, Hıms ikinci asırda mühim bir ilim merkezi değildi. Genellikle ulema oraya seyahat etmiyordu. Bu bakımdan ondan, belde ehlinde başkası rivayet etmedi. Bu sahifeyi de Hımslı bir şahıs olan Mu'aviye b. Şâlih, ondan da al-Layt'ın kâtibi olan 'Abdullah b. Şâlih rivayet etmiştir. Gerek 'Ali b. Abî Talhanın Hıms'dan dışarı çıkmaması dışarıdan gelen kimselerle fazla temas etmemesi, diğer iki râvinin de Şimali Afrikalı oluşu sebebiyle, bu nüsha fazlaca tanınmamıştır.

Yukarıda İbn Hibbân'ın onu "Tikât"ında zikrettiğini söylemiştik, yine bu zât "İbn 'Abbâs'ı görmediği halde ondan rivayet etti²" demektedir. O, halde 'Ali b. Abî Talhanın bu haberlerinde mevcut inkita'dan dolayı, isnâd zayıftır fakat bu haberler, mana yönünden sahihdir ve İbn 'Abbâs'dan geldiği sabittir. Buna benzer güzel bir örneği İbn Kaţîr, tefsirinde bizlere nakletmektedir³. Abû 'Ubayd al-Kâsım b. Sallâm, en-Nâsih va'l-Mansûh adlı eserinde.

«ولله المشرق والمغرب فاينما تولوا فثم وجه الله (4)» اخبرنا حجاج بن محمد
اخبرنا ابن جريج وعثمان بن عطاء عن عطاء عن ابن عباس قال: اول ما نسخ لنا
من القرآن فيما ذكرلنا والله أعلم شأن القبلة.

İbn Cüraye'in, 'Aţâ'dan rivayeti cihetiyle sahih bir isnad kabul edilmektedir. Burada zikredilen 'Aţâ, 'Aţâ b. Abî Rabâh'dır. Ama isnadda bulunan 'Ot-

1 Muslim b. Haccâc al-Kuşayrî, al-Câmiu's-Şahîh, Mısır 1374/1955, I. 1064.

2 Tahdîbu't-Tahdîb, VII. 340.

3 İbn Kaţîr, Tafsîru'l-Kur'ân'l-'Azîm, Kâhira 1373/1953, I. 157.

4 Sûratu'l-Bakara 115.

mān b. 'Aṭā, Horasanlıdır ve zayıf bir kimsedir. Haccāc b. Muḥammad ise İbn Cürayc ve 'Otmān b. 'Aṭā'dan iştmiştir. Bunlardan biri tıka, diğeri ise zayıfdr. böyle olmasına rağmen böyle bir isnadda beis yoktur, denilir. al-Hākim'de aynı isnadı İbn Cürayc, 'Aṭā-İbn 'Abbās tarikiyle nakleder ve bu hadisin şeyheynin şartı üzerine sahih olduğunu söyler¹.

'Ali b. Abī Ṭalḥa Hımşda ölmüştür. Ölüm tarihi hakkında eserlerde çeşitli kayıtlara rastlanmaktadır². Hımş tarihinin yazarı olan Abū Bakr b. 'İsā, onun hicri 143 tarihinde öldüğünü söylerken, Hālifa b. Hıyyāt ise 130 (120) de öldüğünü zikreder. İbn Hıcar, yukarıdaki tarihleri zikrettikten sonra, doğru olanın 143 tarihi olduğunu kaydeder³.

2) Sahifenin ikinci şahsiyeti Mu'aviya b. Şālih b. Hıdayr b. Sa'īd al-Hādrāmī'dir. Künyesi Abū 'Amr⁴, veya Abū 'Omar⁵ veyahutta Abū 'Abdirrahmān'dir⁶. Bu zatta Hımşlıdır. Asıl itibariyle Hādrāmavthdır. Onun da hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Mu'aviya'nın Hımş'dan çıkıp Endelüs'e gittiğini biliyoruz. Bu çıkış tarihi hakkında tam bir ittifak yoktur. Bu tarihin hicri 123 olduğunu söyleyenler⁷ olduğu gibi, 125 olduğunu söyleyenler⁸ de vardır ve bunlar daha ekseriyettedirler. Endelüse yerleştikten sonra, oranın kâdi ve ulemasından olmuştur. İshāk b. 'Abdillah, Yahyā b. Sa'īd, Abū 'Otmān, 'Abdullah b. Abī Kays, 'Ali b. Abī Ṭalḥa, Rabī'a b. Yazīd, Hābīb b. 'Ubeyd, Bucayr b. Sa'd, 'Abdu'l-Vahhāb b. Baht ve daha pek çok kimselerden rivayet etmiştir. Ondan da, at-Tavri, al-Layṭ b. Sa'd, İbn Vahb, Ma'n b. 'İsā, Zayd b. al-Hūbāb, 'Abdurrahmān b. Mahdī, Hāmmād

1 Muḥammad b. Carīr et-Ṭabarī, Cāmiu'l-Bayān an Ta'vili'l-Ḳur'an, Mısr 1374 (Aḥmad Muḥammad Şākir neşri), II. 527-528 (dip not).

2 Ölüm tarihi hakkında bkz. Tahdību't-Tahdīb, VII. 341; Mizānu'l-İ'tidāl, III. 134; Hı-lāsatu Taḥḥibi'l-Kamāl, s. 233; Bağdath İsmā'il Pāşa, Hadiyyetu'l-'Arifin Esmāu 'l-Muallifin va 'Āsāru'l-Musanıfın, İstanbul 1364-1366, I. 667 (Burada ölüm tarihi 123 olarak gösterilir).

3 Tahdību't-Tahdīb, VII. 341.

4 Tahdību't-Tahdīb, X. 209; Mizānu'l-İ'tidāl, IV. 135; el-Carḥ va't-Ta'dil, IV. 382.

5 Al-Hımaydī, Cazvatu'l-Muḥtabis fi Dikri Vulāti'l-Endelüs, Kāhira (Taḥḥik Muḥammad Tavıt et-Tancı) s. 320; İbnu'l-Farāḍi, Tāriḥu'l-'Ulemā ve'r-Ruvāt, Mısr 1374/1954, II. 137; Tāriḥu'l-İslām, VI. 291.

6 Tahdību't-Tahdīb, X. 209.

7 Abū'l-Ḥasan an-Nubāhī, Tāriḥu Ḳudāti'l-Endelüs, Kāhira 1948, s. 43; Tāriḥu'l-'Ulema ve'r-Ruvāt, II. 138.

8 Aḥmad b. Yahyā eḍ-Ḍabbī, Buğyatu'l-Multamis fi Tāriḥi Ricāli Ahli'l-Endelüs, Madrid 1884, s. 443; Cazvatu'l-Muḥtabis, s. 318; Tahdību't-Tahdīb, X. 210; Tāriḥu'l-İslām, VI. 291; Hıyruddin ez-Zrikli, al-A'lām, VIII. 172.

b. Hâlid al-Ḥayyât, Bişr b. as-Sırrî, Asad b. Mûsâ, Abû Şâlih Kâtibu'l-Layt ve diğçerleri rivâyet etmişlerdir.

Mu'aviya b. Şâlih Endelüse geçince orada Malaga şehrine yerleşti ve orada kendine nisbet edilen bir mescid inşa etti. Bu mescidin VIII. ci asra kadar kendi ismiyle bilindiğini tarihçiler kaydetmektedirler¹. Sonra İsbiliyeye geçti ve orada yerleşti. 'Abdurrahman b. Mu'aviye ile tanıştı ve onun bazı işlerini ifa etmek için Şama gönderildi. Şamdan döndükten sonra kendisine Endelüs Kâdiliği verildi. Böyle bir mükafata nâil olduğuna göre, daha evvel kendisine verilen vazifeyi hakkıyla yerine getirmiş olduğu anlaşılacaktır. 'Abdurrahmânın vermiş olduğu bu gizli vazifeyi Abbâsilerden saklayabilmek için, onun hac mevsiminde hacılarla yola çıkmış olması muhtemeldir. Zaten bir çok eserler, onu hayatında bir kerre haccettiğini söylemektedirler². 'Abdullah b. Şâlih'de "Mu'aviya b. Şâlih hicri 154 senesinde hacılarla bize uğradı, Mısır ve Medine Ehli ondan yazdı" demektedir³. Onun, gizli bir vazife ile çıkışının da bu tarihte olması muhtemeldir. O, hac esnasında Medineye de uğramış, orada Irak ehli ile de görüşmüş ve 'Abdurrahmân b. Mahdî, Zayd b. al-Ḥubâb al-Akâlî, Muḥammad b. 'Omar el-Vâkîdî, Ḥammâd b. Hâlid al-Ḥayyât ve Ma'n b. 'İsâ gibi zevâta mülâki olmuştur⁴.

Mu'aviya b. Şâlih hakkında tarihçiler ve muhaddisler müsbet ve menfi şeyler söylemişlerdir. Ebû Ḥatim "onunla ihticac olunmaz, bu sebepten al-Buḥârî ondan tahric etmedi"⁵ demektedir, 'Ali b. al-Madîni, Mu'aviya b. Şâlih'i, Yahyâ b. Sa'id al-Kaṭṭân'dan sordum, bana "biz şu anda ondan bir harf bile alır olmadık"⁶, diye söylemiştir. 'Abdurrahmân b. Mahdî onu tevsik eder, Abû Zur'a'da onu tika görür⁷, Mâlik b. Enes'in ondan bir hadis rivayet ettiği söylenir⁸. An-Nabâhî "O, ilim ehliendir, hadis râvilerinin ileri gelenlerindedir, Zayd b. al-Ḥubâb ondan ilim almak için Kûfeden geldi, Endelüsde pek çok kimse ondan hadis işitti" demektedir⁹. İbn Sa'id O, tika'dır ve keṭiru'l-Ḥadiṭ'tir, İbn Ḥarrâş, onu şadûk görür¹⁰, İbn 'Adiy "onun hadisi sa-

1 Târiḫü Kudâti'l-Endelüs, s. 43.

2 Ṭabaḳâtu İbn Sa'd, VII₂, 207; Taḍkiratu'l-Ḥuffaz, I, 176; Cazvatu'l-Muḳtabis, s. 319.

3 Tahḳîbu't-Tahḳîb, X, 210.

4 Ṭabaḳâtu b. Sa'd, VII₂, 207.

5 Mizânu'l-İ'tidâl, IV₁, 135.

6 al-Carḫ va't-Ta'dîl, IV₁, 382.

7 Aynı eser, IV₁, 383; Mizânu'l-İ'tidâl, IV, 135.

8 Târiḫü Kudâti'l-Endelüs, s. 43.

9 Aynı yer.

10 Tahḳîbu't-Tahḳîb, X, 210.

hihdir, hadisinde beis görmüyorum. o benim indimde sadûktur ancak hadisinde ifradat vâki olur” demektedir¹. Sa‘id b. Meryem dayısı Mûsâ b. Seleme‘den şu haberi nakleder “Hadis yazmak için Mu‘aviyeye geldim, yanında eğlence aletleri gördüm Bunlar nedir diye sorduğumda, Endelüs Melikine hediye edileceğini söyledi. Bunun üzerine onu terkettim ve ondan bir şey yazmadım, demektedir”². Ca‘far at-Ṭayâlisî³, ‘Abdurrahmân b. Mahdi‘, İbn Sa‘d⁴ ve Aḥmâd b. Ḥanbal⁵, onu tika görürler.

Hakkında ne söylenirse söylensin, Mu‘aviya b. Şâlih’in ismi, ‘Ali b. Abî Ṭalḥa’nın tefsir sahifesini muhafaza için ebedileşmiştir. Yalnız Mu‘aviya bu sahifeyi ‘Ali b. Abî Ṭalḥa’dan ne zaman almıştır? bunu tesbitte biraz güçlük çekmekteyiz. Bildiğimiz bazı hakikatler değerlendirilecek olursa, tahmini bir neticeye ulaşabiliriz. Biliyoruz ki ‘Ali b. Abî Ṭalḥa Ḥıms’dan hiç dışarıya çıkmamıştır. Mu‘aviye b. Şâlih’in ise, Ḥıms’dan ayrılışı 125 (veya 123) senesidir. Elimizdeki kaynaklarda, Mu‘aviyanın Ḥıms’dan ayrıldıktan sonra, tekrar oraya döndüğüne dâir bir işarete rastlanmamaktadır. O halde Mu‘aviyanın bu sahifeyi, Ḥıms’dan ayrılmadan evvel almış olması lazım gelir.

Tarihçiler, bu zâtın vefâtı hususunda da ihtilaf etmişlerdir. An- Nabâhî onun 168 de Kurtubada öldüğünü ve Emir Hişâm b. ‘Abdirrahmân onun canaze namazını kılıp, mezarlığa kadar yaya teşyi’ ettiğini söylerken⁷, İbn Yûnus el-Mıṣri 158 tarihinde öldüğünü zikreder⁸. Endelüs Tarihi sahibi Abû Marvân b. Hibbân 172 de vefat ettiğini söyler⁹. Bazı kaynaklar da onun 168 tarihinde haccettiğini kaydetmektedir¹⁰. Bu haberlerden en doğru olanı, bu zâtın 158 tarihinde ölmüş olmasıdır. Zira, Muḥammad b. İsmâ‘il es-Sülamî, Abû Şâlih’ten naklen “Mua‘viya b. Şâlih bize 157 senesinde geldi ve 158 se-

1 Aynı yer, Mizânu'l-İ'tidal, IV. 135; Târihu'l-İslâm, VI. 293.

2 Tahdîbu't-Tahdîb, X. 211.

3 Buğyatu'l-Multemis, s. 446.

4 Aynı yer, Cazvatu'l-Mukṭabis, s. 321; al-Buḥârî, Kitâbu't-Târîhi'l-Kabîr, Haydarâbâd, IV₁, 335.

5 Ṭabaḳâtu İbn Sa‘d, VII₂, 207.

6 Al-Carḥ va't-Ta‘dil, IV₁, 382; Taḳkiratu'l-Ḥuffâz, I. 176; Mizânu'l-İ'tidal, IV. 135; Târihu'l-İslâm, VI. 292.

7 Târihu Kudâti'l-Endelüs, s. 43; Târihu'l-'Ulemâ va'r-Ruvât, II. 138.

8 Târihu'l-'Ulemâ ve'r-Ruvât, II. 139; Taḳkiratu'l-Ḥuffâz, I. 176; Ḥulâṣatu Teḳhibi'l-Kamâl, s. 362.

9 Tahdîbu't-Tahdîb, X. 212.

10 Cazvatu'l-Mukṭabis, s. 320.

nesinde de öldü¹” demektedir. Keza Mizānu'l-İ'tidāl'de², Mu'aviya hadcan kısa bir müddet sonra 158 tarihinde vefat etti denilmesi, yukarki haberi teyid eder mahiyettedir.

3) Sahifemizin üçüncü şahsı, Mısırın islâmi ve fikri hareket tarihinde meşhur olan 'Abdullah b. Şâlih b. Muḥammad b. Muslim al-Cuhenî, Abū Şâlih'dir. Meşhur Mısır fakihî al-Layṭ b. Sa'd (Ö. 175/791)m kâtibidir. Bu zât, daha evvel geçen iki şahsa nisbetle şarkta daha fazla tanınmaktadır. Takvası ve ilmiyle marufdur. eḡ-Dahabî, onun 137 tarihinde doğduğunu söyler³. Mu'aviya b. Şâlih, Mūsā b. 'Ali b. Rabaḡ, Ḥarmala b. 'Imrān, Sa'id b. Abdilazîz, al-Layṭ b. Sa'd, al-Mufaḡḡal b. Fuḡâle, İbn Lahîa, İbn Vahb, Bişr b. as-Sırrî, Yahyâ b. Ayyûb, 'Abdurrahmân b. Şurayḡ, Abdulazîz b. 'Abdillah ve daha pek çok kimselerden rivâyet etmiştir. Ondan da, al-Ḥasan b-'Ali, 'Abdullah ad-Dârimî, Muḥammad b. Yahyâ, 'Ali b. Dâvud, Muḥammad b. Abî'l-Ḥusayn, Abū Ḥatim ar-Râzî, Abū'l-Ezher an-Naysâbüri, Abū 'Ubayd al-Kâsım b. Sallâm, Yahyâ b. Ma'in, Aḡmad b. al-Ḥasen, Ḥumayd b. Zancuya, ar-Rabîb. Sulaymân, Duḡaym, Muḥammad b. İsmâ'il, Muḥammad b. İshâk, Muḥammad b. Muslîm, Ya'kûb b-Süfyân, İsmâ'il b. 'Abdillah, Abū Zur'a ad-Dimaşķî, Yahyâ b. 'Otmân, 'Ali b. 'Abdirrahmân, Allân, Abū'l-Ḥasan Muḥammad b. 'Otmân ve diğerleri rivâyet etmişlerdir. Kendisinin şeyhi olan, al-Layṭ ve İbn Vahb de ondan haber nakletmişlerdir⁴. Bir çok ulema onu medh ve tevsik etmiştir. Abū Ḥatim der ki: “Muḥammad b. 'Abdillah b. 'Abdilhakem (Ö. 268/881) den, Abū Şâlih'i sordum, bana, al-Layṭ b. Sa'd'a en yakın olanı mı? soruyursun o, onun hazerde ve seferde daima yanında bulunurdu” dedi⁵. 'Abdulmalik b. Şu'ayb, onun hakkında “tîka ve emindir⁶, Abū Ḥatim “O sadüktür, emindir⁷, Abū Zur'a “O, benim indimde kizbe kasedenlerden değildir, hadisi iyidir⁸, Ya'kûb b. Süfyân da “Salih bir kimse idi⁹” demektedir. İbn Ma'in'de onu tevsik eder¹⁰.

1 Târiḡu'l-İslâm, VI. 293.

2 Mizānu'l-İ'tidāl-IV. 135.

3 Taḡkiratul-Ḥuffâz, I. 388.

4 Tahḡibu't-Tahḡib, V. 256-261; Taḡkiratu'l-Ḥuffâz, I. 389; Mizānu'l-İ'tidāl, II. 440-445; al-Carḡ va't-Ta'dîl, II. 86-87.

5 Mu'camu Garîbi'l-Ḳur'an, Muḡaddima بک .

6 Tahḡibu't-Tahḡib, V. 257.

7 İbn Hacı, Hadyu's-Sârî Mukaddimatu Fathî'l-Bârî, Mişr, 1347, II. 137,

8 Tahḡibu't-Tahḡib, V. 258; Ḥulâşatu Taḡhibî'l-Kamâl, s. 171.

9 Hadyu's-Sârî, II. 137-138,

10 Taḡkiratu'l-Ḥuffâz, I. 390; Hadyu's-Sârî, II. 137; Tahḡibu't-Tahḡib, V. 257.

Bazıları da onu tika görmezler. An-Nesâi¹ “o, tika değildir “‘Ali b. al-Madîni” hadîti đarbolunur?”, İbn Adiy “O, Müstaķimu’l-Ħadîtdir, ancak onun metinlerinde ve isnadlarında galat hasil olur ki, onlarla kizb kastolunmaz³” demektedirler. İbn Ħibbân “cidden Münkerü’l-Ħadît’tir”der⁴. AĦmad b. Ħanbal’a onun hakkında sorulduğunda “ilk başlarda mütemessik bir kimse idi, sonraları ise ona fesad duğar oldu” demiştir⁵. Keza ‘Abdullah b. AĦmad b. Ħanbal, babama Abü Şâlih’den bahsettim “babam onu kerih gördü ve o, al-Layt’den, al-Layt’de İbn Abî Di’b’den rivayet etti. Halbuki, al-Layt, İbn Abî Di’b’den işitmemiştir” dedi⁶. Zikrettiğimiz diğer iki şahsiyet hakkında olduğu gibi, ulema bu şahıs hakkında da ihtilaf etmiştir. Onların hemen hemen ittifak ettikleri nokta, Abü Şâlih’in bidayette müstakim ve onun kizbi kastedmemiş olmasıdır. Onun bidayette iyi olup, sonradan hataya düşüşüne âit mühim bir örnek te verilmektedir. Bu örnekte, onun hadis uyduran bir komşusu olduğu söylenir. Bu komşu hadisler vaz’ eder ve yazısını Abü Şâlih’in yazısına benzer bir şekilde yazardı. Sonra bu yazdıklarını Abü Şâlih’in evine atardı. Abü Şâlih, bu yazıların kendi yazısı olup olmadığında şüpheye düşer, fakat onları yine rivayet ederdi, denilmektedir⁷. Bu sebepten dolayı muhaddisler, onun rivayetini ancak Yahyâ b. Ma’in, al-BuĦârî, Abü Zur’a ve Abü Ħâtim gibi sağlam kimselerden gelirse kabul edeceklerini zikrederler. Nedense, AĦmad b. Ħanbal, Abü Şâlih’i kerih görmesine rağmen, yine bu zât elinde bulunan ‘Ali b. Abî Ŧalha’nın tefsir nüshasını, yukarıda zikrettiğimiz gibi, medhetmekten kendini alamaz.

Bu sahifenin, Mu’aviya b. Şâlih’den, ‘Abdullah b. Şâlih’e intikalinin zamanını tesbitte güçlük çekmekteyiz. Biliyoruz ki, Mu’aviya b. Şâlih, Mısır iki defa ziyaret etmiştir. Birincisi 125 (veya 123) de Ħıms’dan ayrılıp Endelüse giderken, İkincisi ise 154 senesinde hac ve kendisine verilen diğer vazifeyi ifa etmeye giderkendir. Acaba zikrettiğimiz bu sahife, ‘Abdullah b. Şâlihe bu seyahatlarının hangisinde intikal etti. Mantık ve kronolojik durum, bu intikalin ikinci seyahatta olduğunu söylemeğ hak kazandıracak durumdadır. Zaten ‘Abdullah b. Şâlih, Mu’aviyenin birinci seyahatından bahset-

1 Hadyu’s-Sâri, II. 137-138-Teğkiratu’l-Ħuffâz, I. 390; Tahđibu’t-Tahđib, V. 257.

2 Tahđibu’t-Tahđib, V. 257

3 Tağkiratu’l-Ħuffâz, I. 390; Tahđibu’t-Tahđib, V. 259; Ħulâşatu Tağhib, s. 170

4 Tahđibu’t-Tahđib, V. 257; İbn Ħibbân, kitâbu’l-Mecrûhin (yazma, Ayasofya No: 496); 137 b.

5 Hadyu’s-Sâri, II. 137-138; Tahđibu’t-Tahđib, V. 257; Ħulâşatu Tağhib, s. 170-171

6 Tahđibu’t-Tahđib, V. 257.

7 Tahđibu’t-Tahđib, V. 260-261; Hadyu’s-Sâri, II. 137-138; kitabu’l-Mecrûhin, s. 137. b

memekte, onun 154 senesindeki ikinci seyahatından bahsetmektedir. Abdullahın 137 senesinde doğuşu, Şeyhi olan İbn Vehb'in bile 125 senesinde doğup, Mu'aviyeden nakletme imkanına sahip olamaması, yukarıda arzettiğimiz görüşü kuvvetlendirmektedir. Abdullah b. Şâlih 223/837 senesi Muharrem ayının Âşura gününde vefat etmiştir¹.

Sahifenin Muhtelif Eserlere İntikâli:

Kur'ânı Kerimin Tefsiri tarihinde büyük bir ehemmiyet kazanmış olan 'Ali b. Abî Talha'nın bu sahifesi, esrarını tarihin derinlikleri içerisinde halen muhafaza etmektedir. Bidayetten beri zikredegeldiğimiz haberler, bu nüshanın, İbn 'Abbâs'dan tedvin edilenlerin en eskisi ve ondan gelen tefsir tariklerinin en doğrusu olduğunu göstermektedir. Bu tefsir, bütün tefsirciler indinde meşhur olmamış, bazı mahdut kimseler onu görmek şerefine nâil olmuşlardır. İlk devirlerde tefsir te'lif edenlerin isimlerini veren İbnu'n-Nadîm, al-Fihrist adlı eserinde, bu sahifeden bahsetmemektedir². Bu sahifenin meşhur olmama sebeplerinden biri de, onun râvilerinin garblı oluşudur. Nendense şark uleması, mağrib ulemasına gereken yeri vermemiş, dâima onları kendilerinin talepleri olarak görmüşler ve kendilerini onlardan üstün tutmuşlardır. Bu yön de, onun meşhur olmamasının sebebi olabilir. İsnadının yaygın olmaması, haberlerin garib kalmasına sebep olmuştur. Eğer Şarklı olan al-Buhârî ve at-Tabarî, Mısra gelmemiş olsalardı, o sahifeyi göremiycekler ve belki de bu sahifede kaybolan diğer eserler gibi yok olup gidecekti.

Şimdiye kadar İbn 'Abbâs'dan, 'Ali b. Abî Talha-Mu'aviya b. Şâlih-'Abdullah b. Şâlih isnadıyla, yani tek bir isnadla gelen nakli gördük. Şimdi de, elimizde tam bir kitab halinde bulunmayan bu sahifeden alınmış kısımların diğer eserlere intikali üzerinde duralım. Kaynakların beyanına göre bu sahife, daha ziyade al-Buhârî'nin al-Câmiu 'ş-Şaḥîḥ'inde, at-Tabarî, İbn Abî Hâtim ve İbnu'l-Munḍîr'in tefsirlerinde yer almaktadır. Acaba şu zikrettiğimiz kaynaklar, bu sahifeyi nasıl almışlardır?

1) Al-Câmiu 'ş-Şaḥîḥ: Biliyoruz ki al-Buhârî 194/810 senesinde doğmuştur. Yine İbn Hacerin ifadesine göre, o iki defa Mısra gelmiştir. İlk Mısra seyahatı, hac münasebetiyle 210 senesinde olmuştur. Dr. Muḥammad Kâ-

1 Tabakâtu İbn Sa'd, VII, 205; Taḍkiratu'l-Ḥuffâz, I. 390; Tahḍibu't-Tahḍib V. 260; Hulaṣatu Teḍhibi'l-Kamâl, s. 171; Hadyu's-Sâri, II. 138.

2 İbnu'n-Nadîm, al-Fihrist, Mısr (Maṭbaatu'r-Raḥmâniyya), s. 50-51.

mil Hıusayn, elimizdeki kaynaklar, onun Mısıra gelişini zikretmemektedirler, der ve arkasından biz onun iki defa Mısıra geldiğini ve bunların birinde 'Abdullah b. Şâlih'e mülâki¹ olduğunu ve ondan bu sahifeyi almış olduğunu söyleyebiliriz demekte bu seyahatların da 210 senesiyle 223 seneleri arasında olabileceğini kaydetmektedir². Halbuki, Prof. Dr. Fuad Sezgin, al-Buḥārî'nin bu sahifeden muhakkak istifade ettiğini fakat bu istifadenin, Mısıra yaptığı 217 senesinde mi, yoksa başka bir yerden mi intikal edip, istifade ettiğini bilemiyoruz, demektedir³. al-Buḥārî'nin bu seyahatında, sahifenin son râvisi olan 'Abdullah b. Şâlih hayatta idi. Al-Buḥārî bu sahifeden "kâla İbn 'Abbās" veya "va yuḍkaru 'an İbn 'Abbās" şeklinde talikan rivâyet etmektedir. Fuad Sezgin, "Bu ve aynı zamanda nâdiren diğer rivayetler için, ismini zikrettiği Abū Şâlih'den aldıklarının hepsi, al-Buḥārînin ondan birşey dinlemediğini onun huzurunda birşey okumadığını göstermektedir. Hatta Şâhîhinde Abū Şâlih'in şeyhini kastederek" va kâla al-Layḥ "diye aldıklarının da hepsi Abū Şâlih'den gelmektedir. Bunun bizzat al-Buḥārî tarafından ifade edildiği naklolunur. al-Buḥārînin, yanında bulunduğu ihtilafsız olarak kabul edilen bu sahifenin ne kadarını as-Şâhîhine ithal ettiği münakaşa mevzuudur" demektedir⁴. Yukarıda zikrettiğimiz, Dr. Muḥammad Kâmil Hıusayn'in görüşü ile Prof. Fuâd Sezginin görüşü arasında bâriz bir fark olduğu görülmektedir. Al-Buḥārî, İbn Şâlih'le görüşmüş olabilir ve sahifeyi de ondan rivayet etmemiş olabilir. Bizim için mühim olan, al-Buḥārî niçin sahifenin isnadında bulunan şahısları zikretmemiş de talikan İbn 'Abbās'a ulaşmıştı. Acaba, al-Buḥārî, sahifeyi nakleden bu ricali sahih görmemekte miydi. Sonra al-Buḥārî'nin, bu sahifeden naklettikleri tetkik edilirse görülür ki, onlar Kur'ânın garib kelimelerinden daha ileri gidemez. Hatta as-Suyûṭî, al-Buḥārî'nin bu sahifeyi tamamen nakletmiş olması vehmine kapılmıştı. Yine o, İbn Haccar'den naklen bu sahifenin, al-Buḥārî'nin elinde bulunduğunu ve Abū Şâlih'den nakledildiğini ve bu sahifeye itimad ettiğini söyler⁵. Şimdi, al-Câmiu's-Şâhîh'den bu garib kelimelere âit bir kaç örnek verelim:

1 Abū Şâlih'in, al-Buḥārî'ye mülâki olduğunu gösteren delil için bkz. Hadyu's-Sârî, II. 137-138; Tadrîratu'l-Ḥuffâz, I. 338.

2 Mu'câmu Garîbi'l-Kur'ân, s. 13.

3 M. Fuad Sezgin, Buḥārînin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956, s. 123.

4 Buḥārînin Kaynakları, s. 122.

5 Al-Itkân, II. 188.

- 1 — قال ابن عباس : «الصفوان⁽¹⁾» : الحجر⁽²⁾
- 2 — قال ابن عباس : «صمداً⁽³⁾» : ليس عليه شيء⁽⁴⁾
- 3 — وقال ابن عباس : إصراً⁽⁵⁾ : عهداً⁽⁶⁾
- 4 — قال ابن عباس : «الأنفال⁽⁷⁾» : المغامم⁽⁸⁾
- 5 — وقال ابن عباس : «كل ذي ظفر⁽⁹⁾» : البعير والنعامه⁽¹⁰⁾.

2) Tafsīru't-Ṭabarī: Muḥammad b. Carīr aṭ-Ṭabarī (Ö. 310/922), 'Ali b. Abī Ṭalḥa'nın bu sahifesinden bol bol istifade etmiş ve eserinde hemen hemen onun büyük kısmını zikretmiştir. İlk bakışta aṭ-Ṭabarī'nin, bu sahifayı tam olarak tefsirine aldığı düşünülebilirse de, böyle bir düşüncenin hatalı olduğunu biraz sonra göstereceğiz. Aṭ-Ṭabarī, bu sahifayı 'Abdullah b. Şāliḥten mubaşeretten almasına imkan yoktur. Çünkü aṭ-Ṭabarī, Abū Şāliḥ'in ölümünden bir sene sonra dünyaya gelmiştir. Aṭ-Ṭabarī 253 ve 256 senelerinde Mısırı ziyaret etmiş ve eş-Şāfi'i eshabından er-Rabī' b. Sülaymān'ın yanında kalmıştı. İşte o ziyareti esnasında, 'Abdullah b. Şāliḥ'i işitmiş olan, al-Muṭannā b. İbrāhīm¹¹, 'Ali b. Dāvud¹², Yaḥyā b. 'Otmān¹³ vasıtasıyla almış

1 Sūratu'l-Bakara 264.

2 Al-Buḥārī, al-Cāmiu's-Şāhiḥ, Mısır 1345, VI. 28.

3 Sūratu'l-Bakara, 264.

4 Şāhiḥu'l-Buḥārī, VI. 38.

5 Sūratu'l-Bakara 286.

6 Şāhiḥu'l-Buḥārī, VI. 41.

7 Sūretu'l-Enfāl 1.

8 Şāhiḥu'l-Buḥārī, VI. 76.

9 Sūretu'l-En'ām 146.

10 Şāhiḥu'l-Buḥārī, VI. 72.

11 Al-Muṭannā b. İbrāhīm. al-'Ubuli.

12 'Ali b. Dāvud b. Yazīd at-Tamīmī al-Ḳantarī, Abū'l-Ḥasen al-Bağdādī, Sa'id b. Abi Maryam, Abū Şāliḥ Kātibu'l-Layt, Nu'aym b. Hammād al-Marvazī, Ādem b. Abi'Iyās gibi zevāttan hadis almıştır. Ondanda, İbn Māca, İbn Carīr aṭ-Ṭabarī, İbrāhīm b. İshāk al-Ḥarbī, 'Abdullah b. Muḥammad al-Bagavī, Yaḥyā b. Sa'id, Muḥammad b. Ahmad, İsmā'il b. Muḥammad aş-Şaffār nakletmişlerdir. Al-Ḥaṭīb al-Bağdādī onu tika görür, İbn Hibbān da onu tika'tında kaydeder. 272/885 senesinde vefat etmiştir. (bkz. Tārīḫü Bağdād, XI. 424-425; Tahdību't-Tahdīb, VII. 317; Hülūşatu Tedhibi'l-Kamāl, s. 231.

13 Yaḥyā b. 'Otmān b. Sāliḥ b. Şafvān al-Ḳuraşī as-Sahmī, Abū Şāliḥ 'Abdulgaffar b. Dāvud al-Ḥarrānī, Abū Sāliḥ al-Mişri, Sa'id b. Abi Maryam, 'Amr b. Rebi, 'Amr b. Ḥalīd gibi zevāttan hadis rivāyet etti. İbn Māca, İshāk b. İbrāhīm b. Sāliḥ, 'Ali b. Husayn, Abū'l-Ḳāsim aṭ-Ṭabarānī de ondan rivāyet etmişlerdir. İbn Abi Ḥātim, onun hakkında konuşulduğu halde, ben ve babam ondan yazdık demekte, İbn Yūnus, o, belde haberleri, alimlerin ölümleri hakkında âlim ve hadiste de hâfiz idi demektedir. Şiaya temayülü olduğu da söylenir, 282/895 senesinde vefat etmiştir. (bkz. Tahdību't-Tahdīb, XI. 257.)

ve aldıklarını tefsirine dercetmişti. Aldığı bu haberlerin herbirinde muttasıl bir isnad sistemi kullanmıştı. Al-Buḥārī, bu sahifeden sadece filolojik veya garib kelimelerin tefsirlerini aldığı halde, at-Ṭabarī, ondan garib kelimelerin izahlarıyla birlikte, ahkâm, sebeb-i nüzûl, nâsîh ve mensûh gibi hususlara âit haberleri de almıştır. Bazen de, bu sahifeden alınan bir haber, at-Ṭabarī tarafından bir kaç kerre tekrarlanmaktadır. Meselâ, Kiblenin tahvili meselesinde, al-Baḳara suresinin 115.ci âyetinde, 'Ali b. Abî Ṭalḥa'dan zikredilen rivayet, aynen yine aynı sûrenin 142 ve 144.cü âyetlerinde de tekrarlanmıştır. Bu hususta örnekler daha çoğaltılabilir. Biraz da 'Ali b. Abî Ṭalḥa'nın tefsir sahifesinden, at-Ṭabarī'nin tefsirine girmiş olan çeşitli haberlerden bazılarını örnek vermemiz yerinde olacaktır.

a) Luğavi tefsire örnekler:

- 1 — وحدثني المثنى بن ابراهيم قال حدثنا عبد الله بن صالح عن معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس: «يعمهون⁽¹⁾» قال: «يَمَادُونَ⁽²⁾».
- 2 — حدثني المثنى قال حدثنا أبو صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي بن عباس قال: «الصَّيْبُ⁽³⁾ المطر⁽⁴⁾».
- 3 — حدثني المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «حنيفاً⁽⁵⁾» قال: حاجباً⁽⁶⁾.

b) Ahkâm Ayetlerine âit tefsir Örnekleri

- 1 — حدثني المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح عن معاوية عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس «وما رزقناهم ينفقون⁽⁷⁾» قال: زكاة أموالهم⁽⁸⁾.

1 Süretü'l-Baḳara 15.
 2 Tafsiru't-Ṭabarī, I. 310.
 3 Süretü'l-Baḳara 19.
 4 Tafsiru't-Ṭabarī I. 334.
 5 Süretü'l-Baḳara 135.
 6 Tafsiru't-Ṭabarī. III. 106.
 7 Süretü'l-Baḳara 3.
 8 Tafsiru't-Ṭabarī, I. 243.

2- حدثنا المثني قال حدثنا ابو صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي ابن أبي طلحة عن ابن عباس قوله : « والانثى بالانثى ⁽¹⁾ » و ذلك انهم كانوا لا يقتلون الرجل بالمرأة، ولكن يقتلون الرجل بالرجل والمرأة بالمرأة فأنزل الله تعالى : « النفس بالنفس » فجعل الأحرار في القصاص سواء فيما بينهم في العمد، رجالهم ونسأؤهم، في النفس ومادون النفس. وجعل العبيد مستوين فيما بينهم في العمد، في النفس ومادون النفس رجالهم ونسأؤهم ⁽²⁾ .

3- حدثني المثني قال، حدثنا ابو صالح قال حدثنا معاوية بن صالح، عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس : « يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر ⁽³⁾ » قال : اليسر الإفطار في السفر، والعسر الصيام في السفر ⁽⁴⁾

c) Neshe âit örnekler.

1- حدثنا المثني قال حدثنا ابو صالح قال حدثنا معاوية بن صالح عن علي ابن أبي طلحة عن ابن عباس قوله : « فاعفوا واصفحوا حتى يأتي الله بأمره ان الله على كل شئ قدير ⁽⁵⁾ » ونسخ ذلك قوله « فاقتلوا المشركين حيث وجدتموهم ⁽⁶⁾ » ⁽⁷⁾

2- حدثني علي بن داود قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية ابن صالح عن علي بن ابى طلحة عن ابن عباس قوله : « إن ترك خيراً الوصية

1 Süretu'l-Bakara 178.

2 Tafsiru't-Tabarî, III. 362-363.

3 Süretu'l-Bakara, 185.

4 Tafsiru't-Taberî, III. 475.

5 Süretu'l-Bakara, 109.

6 Süretu't-Tavba 5.

7 Tafsiru't-Tabarî, II. 503.

لوالدين والأقربين⁽¹⁾ » فنسخ من الوصية الوالدين واثبت الوصية للأقربين الذين لا يرثون⁽²⁾.

3- حدثني المثنى قال، حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله: « وإن تبدوا ما في أنفسكم أو تخفوه يحاسبكم به الله⁽³⁾ » فانها لم تنسخ ولكن الله عز وجل إذا جمع الخلائق يوم القيامة يقول الله عز وجل: « إني اخبركم بما أخفيتم في أنفسكم مما لم تطلع عليه ملائكتي » فأما المؤمنون فيخبرهم ويغفر لهم ما حدثوا به أنفسهم، وهو قوله: « يحاسبكم به الله » يقول: يخبركم، وأما أهل الشك والريب فيخبرهم بما أخفوا من التكذيب وهو قوله: « ولكن يؤاخذكم بما كسبت قلوبكم⁽⁴⁾ » من الشك والنفاق⁽⁵⁾.

d) Sebeb-i Nüzûle âit Örnekler

1- حدثني المثنى قال حدثنا ابو صالح قال حدثنا معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس في قول الله تعالى ذكره: « احل لكم ليلة الصيام الرفث الى نساءكم⁽⁶⁾ » وذلك أن المسلمين كانوا في شهر رمضان إذا صلوا العشاء حرم عليهم النساء والطعام الى مثلها من القابلة. ثم إن ناساً من المسلمين أصابوا الطعام والنساء في رمضان بعد العشاء منهم عمر ابن الخطاب، فشكوا ذلك الى رسول الله صلى الله عليه وسلم فانزل الله: « علم الله انكم كنتم تختانون أنفسكم فتاب عليكم وعفا عنكم فالآن باشروهن » يعني انكحوهن « وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر⁽⁷⁾ »

1 Süretü'l-Bakara 180.

2 Tafsiru't-Tabari, III. 390.

3 Süretü'l-Bakara 284.

4 Süretü'l-Bakara 225.

5 Tafsiru't-Tabari, VI. 113.

6 Süretü'l-Bakara. 187.

7 Tafsiru't-Tabari, III. 496.

2 — حدثني به المتني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: « فمن اعتدى عليكم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليكم⁽¹⁾ » فهذا ونحوه نزل بمكة و المسلمون يومئذ قليل وليس لهم سلطان يقهر المشركين. وكان المشركون يتعاطونهم بالشم و الأذى، فامر الله المسلمين من يجازى منهم أن يجازى بمثل ما أتى إليه أو يصبر أو يعفو فهو أمثل. فلما هاجر رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى المدينة و اعز الله سلطانه، امر المسلمين أن ينتهوا في مظالمهم إلى سلطانهم، و أن لا يعدوا بعضهم على بعض كأهل الجاهلية⁽²⁾.

Bunlar gibi daha pek çok örneklerde, at-Tabarî, al-Buhârî gibi sadece garib kelimeler üzerinde durmamış, diğer hususlara da temas ederek ve isnadları tam olarak vermiştir. Bu bakımdan, at-Tabarî'nin Tefsiri, 'Ali b. Abî Talhanın tefsir nüshası için en mühim kaynaklardan biri olduğunda şüphe yoktur.

3) Tafsîru İbn Abî Hâtim: 'Ali b. Abî Talha'nın tefsir sahifesinin en mühim kaynaklarından biri de 'Abdurrahmân b. Abî Hâtim (Ö. 327/939) in tefsiridir. İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde 175 numarada noksan olarak bulunan bu tefsirin tamamını elde edemedik³. Ayasofya Kütüphanesinde sadece ikinci cüz'ü bulunan bu tefsir, 'Âlî 'İmrân ve en-Nisâ sûrelerini ihtiva etmektedir. İbn Abî Hâtim, bu tefsirini babası vasıtasıyla almış olduğunu verdiği senedlerden öğrenmekteyiz. Bu da isnadlarını at-Tabarî gibi tam olarak verir. Yine çok iyi bir tesadüf ki, Ayasofya Kütüphanesinde noksan olarak mevcut olan bu tefsirin kenarında, İbnu'l-Mundîr (Ö. 318/930) ve 'Abd b. Hümeyd (Ö. 249/863) den nakiller vardır. İbn Abî Hâtim'de bu tefsirinde at-Tabarî gibi, âyetlerin tefsirinin çeşitli yönlerini ele almıştır. Bu tefsirde bulunan 'Ali b. Abî Talha rivayetlerinden bazı örnekler verelim.

1 Sûratu'l-Bakara 194.

2 Tafsîru't-Tabari, III. 580.

3 Ayrıca bkz. Brock. S.I. 278-279 da bu tefsirin Kairo I, 139 da mevcut olduğu zikrediliyorsa da, orada da tefsir tam mı yoksa eksik mi olduğunu tahkik edemedik.

1 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «لذكر مثل حظ الأنثيين⁽¹⁾» صغيراً وكبيراً⁽²⁾.

2 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «ويزكئهم⁽³⁾» يعنى بالزكاة طاعة الله والاختلاص⁽⁴⁾.

3 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «عسى⁽⁵⁾» قال: عسى من الله واجب⁽⁶⁾.

4 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «وابن السبيل⁽⁷⁾» قال: هو الضيف الفقير الذى ينزل بالمسلمين⁽⁸⁾.

5 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «في يتامى النساء اللاتي لا تؤتونهن ما كتب لهن وترغبون أن تنكحوهن⁽⁹⁾» فكان الرجل في الجاهلية تكون عنده اليتيمة فيلقى عليها ثوبه، فاذا فعل ذلك بهالم يقدر احد أن يتزوجها أبداً. فان كانت جميلة وهويها تزوجها واكل مالها. وإن كانت دميمة منها الرجال ابداً حتى تموت فاذا ماتت ورثها فحرم الله ذلك ونهى عنه¹⁰.

1 Sūretu'n-Nisā 11.

2 Tafsīru İbn Abi Ḥatim (yazma) 112 a-b.

3 Sūretu 'Alī'Imrān 164.

4 Tafsīru İbn Abi Ḥatim, 84. b.

5 Sūretu'n-Nisā 19.

6 Tafsīru ibn Abi Ḥatim 120 b.

7 Sūretu'n-Nisā 36.

8 Tafsīru İbn Abi Ḥatim, 137 a.

9 Sūretu'n-Nisā 127.

10 Tafsīru İbn Abi Ḥatim, 186 a.

4) Tafsîru İbni'l-Munđır: 'Ali b. Abî Talha'nın tefsir nüshasından nakiller yapan eserlerden biri de Muḥammad b. İbrâhîm ibni'l-Munđır al-Munđiri an-Naysâbüri, Abû Baqr (Ö. 318/930) in tefsiridir. C. Brockelmann'ın¹ beyanına göre, onun tefsirinin al-Baḳara suresinin 27.ci âyetinden an-Nisa sûresinin 94.cü âyetine kadar olan bir bölüm Gotha Kütüphanesinde 521 No.da mevcuttur. Bu eseri görmek veya mikrofilmini getirmek fırsatını bulamadık. Yalnız, İbnu'l-Munđır'ın bu tefsiri hakkında bilgi edinmek ve mukayseler yapmak için, İbn Abî Hâtim tefsirinin kenarında bulunan İbnu'l-Munđır rivâyetlerinden istifade ettik. İbn Abî Hâtim tefsirinin kenarındaki İbnu'l-Munđır rivâyetleri Allân b. al-Mugîra vasıtasıyla gelmektedir. Allân'da 'Abdullah b. Şâlih'den rivâyet etmektedir. Okuyuculara bu tefsir hakkında bilgi edinmeleri için bir kaç örnek vermeyi uygun gördük.

1- قال ابن المنذر حدثنا علان بن المغيرة عبد الله بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس في قوله: «تخرج الحي من الميتة»⁽²⁾ قال: تخرج النطفة الميتة من الحي ثم تخرج من النطفة نشراً حياً⁽³⁾.

2- وقال ابن المنذر حدثنا علان بن المغيرة حدثنا ابو صالح حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله: «أوماملكت إيمانكم»⁽⁴⁾ فكانوا في الحلال ماملكت إيمانهم من الاماء كلهن ثم انزل تعالى بعد هذا تحريم نكاح المرأة وامها ونكاح مانكح الآباء، والأبناء وان تجمع بين الاختين والأخت من الرضاعة والمرأة لها زوج حرم الله ذلك خرمن حرة اوأمة⁽⁵⁾.

3- وقال ابن المنذر حدثنا علان بن المغيرة حدثنا عبد الله بن صالح ابو صالح الجهني كاتب الليث عن سعد قال حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة

1 Brock. G.I. 191.

2 Süretu 'Âh 'Imrân 27.

3 Tafsîru ibn Abî Hâtim (Kenarında) 16 b.

4 Süretu'n-Nisâ 3.

5 Tafsîru İbn Abî Hâtim (Kenarında) 104 b.

عن ابن عباس قوله : « وأخذن منكم ميثاقاً غليظاً ⁽¹⁾ » والميثاق الغليظ إمساك بمعروف أو تسريح بإحسان ⁽²⁾ .

4 - حدثنا علان بن المغيرة حدثنا ابو صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله : « والله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلاً ⁽³⁾ » والسبيل أن يصح بدن العبد ويكون له ثمن زار وراحلة من غير أن يححف به ⁽⁴⁾ .

Bu örneklerden anlaşıldığına göre, İbnu'l-Munđir'de at-Tabarî ve İbn Abî Hâtim gibi, âyetleri tefsir ederken çeşitli yönleri ele almıştır. al-Buhârî gibi sadece garib kelimeler üzerinde durmamıştır ve isnadı da tam olarak vermiştir.

* * *

Yukarıda, 'Ali b. Abî Talhanın tefsir sahifesinden nakillerde bulunan dört eseri, bu nüsha yönünden tetkik ettik. Asıl gayemiz, bugün ilim âleminin elinde bulunmayan bu sahifeyi yukarıdaki dört eserden yeniden inşa etmek idi.

At-Tabarînin tefsirindeki bütün 'Ali b. Abî Talha rivayetleri fişlenip al-Buhârî'nin, al-Câmiu's-Şâhîhi ile karşılaştırıldı. Fakat İbn Abî Hâtim ve İbnu'l-Munđir tefsirlerinin tam olarak bulunamaması sebebiyle, tasarladığımız inşa işini tahakkuk ettiremedik. Velez ki yukarıda zikrettiğimiz dört eser mevcut olsa bile, onlardan çıkartılacak 'Ali b. Abî Talha rivâyetleriyle meydana gelecek eserin, tamamen 'Ali b. Abî Talha nushasının aynı olamayacağı kanaâtı hasıl olmuştur. Çünkü bu eserlerin sahipleri ekseriye aynı rivâyetleri ahyorlarsa da, birinde bulunan bir haberin diğerinde, bir diğerindeki başka bir haberin, diğerlerinde bulunmadığı müşahede edilmiştir.

Karşılaştırma imkanına sahip olabildiğimiz Âli Imrân sûresini, okuyucularımıza örnek olarak vermeyi münasib gördük. Bu sure yukarıda zikrettiğimiz eserlerden yeniden teşkil edilirken, şu esaslara dikkat edilmiştir.

1 Süretu'n-Nisâ 5.

2 Tefsîru İbn Abî Hâtim (Kenarında) 122 a.

3 Süratu 'Âli 'Imrân 97.

4 Tafsîru İbn Abî Hâtim (Kenarında) 48 b.

a) Sağ tarafa koyduğumuz rakkamlar Âli İmran suresinin âyet numaralarını göstermektedir.

b) Her haberin sonuna koyduğumuz rakkamlar, o haberlerin nerelerde bulunduğuna işaret etmektedir.

c) Yukarıda zikrettiğimiz eserlerden alınan bir haber, diğerleriyle müş-tereklik arzetmiyor veya lafızları arasında bir değişiklik varsa, o değişiklik aşığıda gösterilmiştir.

سورة آل عمران من صحيفة على بن أبي طلحة مستخرجاً
من صحيح البخارى وتفسير الطبرى وتفسير ابن حاتم .

بسم الله الرحمن الرحيم

7 — حدثنى المثنى قال حدثنا ابو صالح قال حدثنا معاوية بن صالح عن على بن أبى طلحة عن ابن عباس قوله : « هو الذى أنزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب » المحكمات : ناسخه ، وحلاله وحرامه وحدوده وفرائضه ، وما يؤمن به ويعمل به ، قال : « وأخر متشابهات » : و المتشابهات منسوخه ومقدمه ومؤخره وامثاله وأقسامه وما يؤمن به ولا يعمل به (1)

حدثنى المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثنى معاوية بن صالح عن على بن أبى طلحة عن ابن عباس : « فاما الذين فى قلوبهم زيغ » قال : من أهل الشك (2) .

حدثنى المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثنى معاوية عن على عن

1— انظر: تفسير الطبرى بنشر احمد محمد شاکر و محمود محمد شاکر . ۱۷۵/۶ و کذا تفسير ابن أبى حاتم — مخطوطة فى مكتبة آياصوفيا (تحت رقم : ۱۷۵) ۴-ب و ۱-۵ و کذا فى صحيح البخارى: قال مجاهد : منه آيات محکمات : الحلال والحرام : ۱/۶ ؛
2 — تفسير الطبرى : ۱۸۴/۶ و تفسير ابن أبى حاتم : ۵-ب

ابن عباس « فيتبعون ماتشابه منه » فيحملون المحكم على المتشابه، والمتشابه على المحكم ويلبسون فلبس الله عليهم (3) »

حدثني المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس أما قوله . « وما يعلم تأويله إلا الله » يعني تأويله يوم القيامة إلا الله (4)

14 - حدثني علي بن داود قال حدثنا ابو صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس : قال : « القنطار » اثنا عشر الف درهم او الف دينار (5).

حدثني علي بن داود قال حدثنا ابو صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس : « والخيل المسومة » يعني المعلّمة (6) .

15 - حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس : « وازواج مطهرة » قال مطهرة من القدر والأذى (7) .

27 - قال ابن المنذر : حدثنا علان حدثنا عبد الله بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس في قوله : « تخرج الحى من الميت » قال تخرج النطفة الميتة من الحى ثم تخرج من النطفة نشراحياً (8) .

28 - حدثني المثنى قال ، حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي عن ابن عباس قوله : « لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون

3 - تفسير الطبرى: ١٨٥/٦ و تفسير ابن أبي حاتم : ١-٦

4 - تفسير الطبرى: ١٩٩/٦ وفي تفسير ابن أبي حاتم : حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس في قوله « وما يعلم تأويله إلا الله » قال تأويله يوم القيامة لا يعلمه إلا الله (٦-ب)

5 - تفسير الطبرى: ٢٤٦/٦

6 - تفسير الطبرى: ٢٥٤/٦

7 - تفسير ابن أبي حاتم : ١١-ب و ١٢-١

8 - تفسير ابن المنذر في حاشية تفسير ابن أبي حاتم : ١٦-ب

المؤمنين» قال: نهى الله سبحانه المؤمنين أن يلاطفوا الكفار أو يتخذوهم وليجة من دون المؤمنين إلا أن يكون الكفار عليهم ظاهرين فيظهرون لهم اللطف ويخالفونهم في الدين. وذلك قوله إلا أن تتقوا منهم تقاة⁽⁹⁾ «

30 — حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثنا معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس: قوله: «أمدأ بعيداً⁽¹⁰⁾»

32 — حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس: «فان تولوا» يعنى الكفار تولوا عن النبي صلى الله عليه وسلم⁽¹¹⁾.

33 — حدثني المثنى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله: «إن الله اصطفى آدم ونوحاً وآل إبراهيم وآل عمران على العالمين» قال: هم المؤمنون من آل إبراهيم وآل عمران وآل ياسين وآل محمد، يقول الله عز وجل: «إن أولى الناس بابراهيم للذين اتبعوه»⁽¹²⁾ وهم المؤمنون⁽¹³⁾.

35 — قال ابن عباس: «نذرت لك ما فى بطنى محرراً»: تعنى محرراً للمسجد يخدمه⁽¹⁴⁾

39 — قال ابن جبير «وحصوراً» لا يأتى النساء⁽¹⁵⁾

9 — تفسير الطبرى: ٣١٣/٦ و تفسير ابن أبى حاتم: ١٧ — ب

10 — تفسير ابن أبى حاتم: ١٩ — ١

11 — تفسير ابن أبى حاتم: ١٩ — ب

12 — سورة آل عمران: ٦٨

13 — تفسير الطبرى: ٣٢٦/٦ و تفسير ابن أبى حاتم: ٢٠ — ١

14 — صحيح البخارى: ١٢٤/١

15 — صحيح البخارى: ٤١/٦

52— قال ابن عباس : « الحواريون » هو حوارى رسول الله صلى الله عليه وسلم وسُمى الحواريون لبياض ثيابهم⁽¹⁶⁾.

55— حدثني المنثى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن غلى عن ابن عباس قوله : « إني متوفيك » يقول : إني مميتك⁽¹⁷⁾.

57— حدثني المنثى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن على عن ابن عباس قوله : « وعملوا الصالحات » يقول : أدوا فرائض⁽¹⁸⁾.

58— حدثني المنثى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن على عن ابن عباس قوله : « والذكر » يقول : القرآن « الحكيم » الذى قد كَمَّلَ فى حكمته⁽¹⁹⁾.

67— حدثنا أبى حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن على بن أبى طلحة عن ابن عباس : « حنيفاً » يقول : حاجباً⁽²⁰⁾.

68— حدثني المنثى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن على عن ابن عباس يقول الله سبحانه « إن اولى الناس بابراهيم للذين اتبعوه » وهم المؤمنون⁽²¹⁾.

76— حدثني المنثى قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثنا معاوية عن على عن ابن عباس قوله : « بلى من أوفى بعهده واتقى » يقول : اتقى الشرك . « فان الله يحب المتقين » يقول : الذين يتقون الشرك⁽²²⁾.

16— صحيح البخارى : ٥ / ٢٦

17— تفسير الطبرى : ٦ / ٤٥٧ و تفسير ابن أبى حاتم : ٢٩—١

18— تفسير الطبرى : ٦ / ٤٦٥

19— تفسير الطبر : ٦—٤٦٧

20— تفسير ابن أبى حاتم : ٣٣—ب

21— تفسير الطبرى : ٦ / ٤٩٩ و تفسير ابن أبى حاتم : ٣٤—١

22— تفسير الطبرى : ٦ / ٥٢٦

79 - قال ابن عباس : « كونوا ربانيين » أى حكماء فقهاء (23) .

83 - حدثني المثني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله : « أفغير دين الله يبعون وله أسلم من فى السموات والأرض طوعاً وكرهاً » قال : عبادتهم لى أجمعين طوعاً وكرهاً ، وهو قوله : « ولله يسجد من فى السموات والأرض طوعاً وكرهاً » [24] [25]

85 - حدثنا به المثني قال حدثنا عبدالله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله : « إن الذين آمنوا والذين هادوا والنصارى والصابئين من آمن بالله واليوم الآخر » الى قوله « ولاهم يحزنون » [26] فانزل الله عز وجل بعد هذا : « ومن يبتغ غير الاسلام ديناً فلن يقبل منه » . [27]

97 . - حدثني المثني قال حدثنا عبدالله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله : « ولله على الناس حج البيت من استطاع اليه سبيلاً » والسبيل أن يصحّ بدن العبد ويكون له ثمن زاد وراحلة من غير أن يجحف به 28

حدثني المثني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس : « ومن كفر فإن الله غنى عن العالمين » يقول : من كفر بالحج ، فلم يرجحه برأ ولا تركه مأثماً . [29]

23 - صحيح البخارى : ٢٧/١

24 - سورة الرعد : ١٥

25 - تفسير الطبرى : ٦ / ٥٦٨ و تفسر ابن أبى حاتم : ٤٢ - ١ وفى حاشيته : زيادة من تفسير ابن منذر : وهو قوله « والله يسجد من فى السموات والأرض طوعاً وكرهاً » [٤٢-١]

26 - سورة البقرة : ٦٢ . 27 - تفسير الطبرى : ٦ / ٥٧١ - ٥٧٢

28 - تفسير الطبرى : ٧ / ٣٨ و تفسير ابن المنذر فى حاشية تفسير ابن أبى حاتم : ٤٨ - ب

29 - تفسير الطبرى : ٧ / ٤٩ و تفسير ابن أبى حاتم : ٤٩ - ١

102. — حدثني به المثني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله: « اتقوا الله حق تقاته » قال « حق تقاته » ان يجاهدوا في الله حق جهاده ولا يأخذهم في الله لومة لائم ويقوموا لله بالقسط ولو على انفسهم وآبائهم وأبنائهم . [30]

حدثني المثني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي عن ابن عباس قوله: « اتقوا الله حق تقاته » أنها لم تنسخ ولكن « حق تقاته » أن تجاهد في الله حق جهاده . ثم ذكر تأويله الذي ذكرناه عنه آنفاً . [31]

105. — حدثني المثني قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: « ولا تكونوا كالذين تفرقوا واختلفوا » ونحو هذا في القرآن أمر الله جل ثناؤه المؤمنين بالجماعة ، فنهاهم عن الاختلاف والفرقة وأخبرهم أنما هلك من كان قبلهم بالمرء ، والخصومات في دين الله . [32]

110. — حدثنا علي بن داود قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس قوله: « كنتم خير أمة أخرجت للناس » يقول تأمروهم بالمعروف أن يشهدوا أن لا اله الا الله ، والإقرار بما أنزل الله وتقاتلونهم عليه و « لا اله الا الله » هو اعظم المعروف . وتنهونهم عن المنكر ، والمنكر هو التكذيب وهو أنكر المنكر . [33]

30 — تفسير الطبري : ٦٨/٧

31 — تفسير الطبري : ٦٨/٧ و تفسير ابن أبي حاتم : ٥١ - ب

32 — تفسير الطبري : ٩٣/٧ و تفسير ابن أبي حاتم : ٥٣ - ب

33 — تفسير الطبري : ١٠٥/٧ وفي تفسير ابن أبي حاتم : حدثنا أبي حدثنا أبو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس يعني قوله « تأمرون بالمعروف » يقول تأمروهم أن يشهدوا أن لا اله الا الله . والإقرار بما أنزل الله وتقاتلونهم عليه ولا اله الا الله هو اعظم المعروف [٥٥ - ب]

117. — حدثنا علي بن داود قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية

عن علي عن ابن عباس قوله: «ريح فيها صر» يقول: برد. [34]

129. — حدثنا أبي حدثنا أبو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن

أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «ويعذب من يشاء» قال وأما أهل الشك والريب فيخبرهم بما اخفوا من التكذيب. [35]

146. — حدثني المنثي قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية عن علي

عن ابن عباس قوله: «قاتل معه ربيون كثير» قال: جموع. [36]

152. — حدثني علي بن داود قال حدثنا عبد الله بن صالح قال حدثني معاوية

عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «إذ تحسسونهم بأذنه» يقول: تقتلونهم. [37]

164. — حدثنا أبي حدثنا أبو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح

عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: «ويزكيم» يعني بالزكاة طاعة الله والإخلاص. [38]

179. — حدثنا أبي حدثنا أبو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي

طلحة عن ابن عباس قال يقول للكفار «ما كان الله ليذر المؤمنين على ما أنتم عليه» [39]

34 — تفسير الطبري: ٧ / ١٣٦

35 — تفسير ابن أبي حاتم: ٦٤ — ب

36 — تفسير الطبري: ٧ / ٢٦٦ و تفسير ابن أبي حاتم: ٧٣ — ١

37 — تفسير الطبري: ٧ / ٢٨٨

38 — تفسير ابن أبي حاتم: ٨٤ — ب

39 — تفسير ابن أبي حاتم: ٩١ — ب

حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة
عن ابن عباس قوله : « علي ما اتم عليه » من الكفر. [40]

حدثنا أبي حدثنا ابو صالح حدثني معاوية عن علي عن ابن عباس : « حتى
يميز الحبيث من الطيب » فيميز اهل السعادة من اهل الشقاء. [41]

40 — تفسير ابن أبي حاتم : ٩١ — ب

41 — تفسير ابن أبي حاتم : ٩١ — ب